
РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.7:346.2(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.48>

РОЛЬ ДЕРЖАВИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПОВАГИ ДО ПРАВ ЛЮДИНИ В ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Бай О.С.,

аспірант

Східноукраїнського національного університету

імені Володимира Даля

ORCID: 0009-0001-1952-1733

e-mail: oleksandr.s.bai@gmail.com

Бай О.С. Роль держави у забезпеченні поваги до прав людини в діяльності суб'єктів господарювання.

У статті досліджується роль держави у забезпеченні поваги до прав людини в діяльності суб'єктів господарювання. Автор аналізує зміну традиційної парадигми відповідальності за дотримання прав людини виключно державою до сучасної концепції, що передбачає активну участь бізнесу у цьому процесі. Особлива увага приділяється Керівним принципам ООН з питань бізнесу та прав людини, які встановили три основні компоненти: обов'язок держави захищати права людини, відповідальність бізнесу поважати права людини та необхідність забезпечення доступу до ефективних засобів правового захисту.

У роботі обґрунтовано, що держава як головний гарант прав і свобод людини діє на основі концепції «суспільного договору» з урахуванням балансу колективних та індивідуальних інтересів. Розкрито багатоаспектну роль держави не лише як механізму примусу, але й як соціальної інституції, що забезпечує добробут громадян. Встановлено нерозривний зв'язок між принципом поваги прав людини, демократією та верховенством права, а також взаємозалежність між дотриманням прав людини та міжнародною безпекою.

Автор аналізує сучасні тенденції розвитку концепції відповідального бізнесу, згідно з якою суб'єкти господарювання повинні не лише отримувати прибуток, але й досягати соціальних цінностей та забезпечувати дотримання прав людини. Розглядаються особливості регулювання цих відносин через інструменти «м'якого права» (soft law), які демонструють високу ефективність завдяки залученню бізнес-спільноти до вирішення правозахисних питань. На прикладі України показано практичні кроки щодо впровадження міжнародних стандартів у цій сфері, зокрема створення Міжсекторальної платформи експертів для просування стандартів поваги до прав людини у підприємницькій діяльності.

У висновках обґрунтовано формування нової парадигми соціально-економічних відносин, де державні інституції та бізнес функціонують на засадах соціального партнерства у рамках нового суспільного договору. Підкреслено необхідність критичного переосмислення усталених принципів праворозуміння та правозастосування, а також консолідації зусиль держави, бізнесу та громадянського суспільства для забезпечення антропоцентричної та екологічно орієнтованої моделі економічного розвитку.

Ключові слова: права людини, суб'єкти господарювання, державне регулювання, соціальне партнерство, корпоративна відповідальність.

Bai O.S. The role of the state in ensuring respect for human rights in the activities of business entities.

The article examines the role of the state in ensuring respect for human rights in the activities of business entities. The author analyzes the change from the traditional paradigm of responsibility for human rights observance exclusively by the state to the modern concept that provides for the active participation of business in this process. Particular attention is paid to the UN Guiding Principles on Business and Human Rights, which established three main components: the duty of the state to protect

human rights, the responsibility of business to respect human rights and the need to ensure access to effective legal remedies.

The paper substantiates that the state, as the main guarantor of human rights and freedoms, acts on the basis of the concept of a «social contract» taking into account the balance of collective and individual interests. The multifaceted role of the state is revealed not only as a mechanism of coercion, but also as a social institution that ensures the well-being of citizens. An inextricable link has been established between the principle of respect for human rights, democracy and the rule of law, as well as the interdependence between respect for human rights and international security.

The author analyzes current trends in the development of the concept of responsible business, according to which business entities should not only make a profit, but also achieve social values and ensure respect for human rights. The features of regulating these relations through «soft law» instruments are considered, which demonstrate high efficiency due to the involvement of the business community in resolving human rights issues. The example of Ukraine shows practical steps towards the implementation of international standards in this area, in particular the creation of an Intersectoral Platform of Experts to Promote Standards of Respect for Human Rights in Business.

The conclusions substantiate the formation of a new paradigm of socio-economic relations, where state institutions and business operate on the basis of social partnership within the framework of a new social contract. The need for a critical rethinking of established principles of legal understanding and application, as well as consolidation of the efforts of the state, business and civil society to ensure an anthropocentric and environmentally oriented model of economic development, is emphasized.

Key words: human rights, business entities, state regulation, social partnership, corporate responsibility.

Постановка питання. В умовах глобалізації економічних відносин та посилення впливу корпорацій на суспільне життя питання дотримання прав людини у господарській діяльності набуває особливого значення. Традиційно відповідальність за захист прав людини покладалася виключно на державу, проте сучасні реалії демонструють необхідність перегляду цієї парадигми. Суб'єкти господарювання, особливо транснаціональні корпорації, володіють значними економічними ресурсами та впливом, що дозволяє їм здійснювати суттєвий вплив на реалізацію прав людини не лише своїх працівників, але й споживачів, місцевих громад та інших зацікавлених сторін.

Попри добровільні ініціативи бізнесу у сфері корпоративної соціальної відповідальності та етичного ведення підприємницької діяльності, лише держава має повноваження створювати та забезпечувати виконання обов'язкових правил поведінки. Концепція «бізнесу та прав людини» отримала значний розвиток після прийняття Керівних принципів ООН з питань бізнесу та прав людини у 2011 році¹, які визначили три основні компоненти: обов'язок держави захищати права людини, відповідальність бізнесу поважати права людини та необхідність забезпечення доступу до ефективних засобів правового захисту. Це створило основу для розробки національних механізмів регулювання діяльності підприємств у контексті дотримання прав людини.

Для України питання розробки ефективних механізмів забезпечення поваги до прав людини з боку суб'єктів господарювання залишається актуальним завданням у контексті євроінтеграційних процесів та відбудови економіки. Необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері бізнесу та прав людини, впровадження належних механізмів моніторингу та контролю, забезпечення доступу до ефективних засобів захисту порушених прав вимагає комплексного аналізу існуючих практик та розробки нових підходів до державного регулювання. При цьому, на наш погляд, вкрай важливо знайти баланс між захистом прав людини та забезпеченням сприятливого середовища для розвитку підприємництва.

Пошук оптимальної моделі взаємодії держави та бізнесу у сфері забезпечення прав людини потребує глибокого теоретичного осмислення та вивчення міжнародного досвіду. Дослідження ролі держави у цьому процесі дозволить не лише виявити проблемні аспекти існуючого регулювання, але й запропонувати шляхи його вдосконалення, що сприятиме формуванню соціально відповідального бізнесу та захисту прав людини в Україні.

¹ Принципи ООН у сфері бізнесу та прав людини (UNGPs) представляють собою комплексний документ, що містить 31 принцип і втілює концепцію ООН «Захист, повага та засіб захисту» щодо прав людини у контексті діяльності транснаціональних корпорацій та інших підприємств. Створені під керівництвом Спеціального представника Генерального секретаря ООН Дж. Ратті, ці Принципи стали першим глобальним стандартом, спрямованим на запобігання та усунення негативного впливу підприємницької діяльності на права людини. Вони залишаються міжнародно визнаною основою для вдосконалення практики у сфері взаємодії бізнесу та прав людини. Рада ООН з прав людини одностайно затвердила ці Принципи 16 червня 2011 року, що зробило їх першою схваленою ООН ініціативою щодо корпоративної відповідальності у сфері прав людини [1].

Метою дослідження є аналіз окремих теоретичних і практичних аспектів ролі держави у забезпеченні поваги до прав людини в діяльності суб'єктів господарювання, визначення особливостей правового регулювання відносин у цій сфері в Україні.

Стан опрацювання проблематики Теоретичною основою дослідження є наукові праці вітчизняних та зарубіжних учених у галузі теорії держави і права, конституційного, господарського, міжнародного права. Питання захисту прав людини у контексті діяльності бізнесу розглядалися у працях О. Задорожного, О. Київця, Ю. Бисаги, О. Гріненко, Р. Шабаніна, Н. Оніщенко, які досліджували різні аспекти міжнародно-правового регулювання захисту прав людини. Проблема господарсько-правового регулювання діяльності суб'єктів господарювання та їх соціальної відповідальності висвітлювалася у роботах Л. Адашис, О. Беянович, О. Вінник, Г. Гулевської, Д. Задихайла, О. Подцерковного, В. Рошканюка, А. Токунової, В. Щербини. Серед зарубіжних дослідників варто відзначити праці Дж. Раггі, С. Дева, Д. Кінлі, Д. Іліченка, А. Корі, які зробили значний внесок у розвиток концепції бізнесу та прав людини.

Нормативну базу дослідження становлять міжнародні документи (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Керівні принципи ООН з питань бізнесу та прав людини, Тристороння декларація принципів МОП щодо багатонаціональних підприємств і соціальної політики), законодавство України, а також правові акти ЄС та зарубіжних країн.

Виклад основного матеріалу. Обов'язок держави щодо захисту прав людини базується на концепції «суспільного договору», з урахуванням необхідності збалансування колективних та індивідуальних інтересів. Формування державної політики повинно відбуватися з пріоритетним урахуванням прав і свобод людини — якщо певна сфера суспільного життя виходить за межі цього підходу, виникає дисбаланс, коли політика стає самоціллю. Історичний досвід демонструє, що подібні підходи можуть призводити до трагічних наслідків, таких як геноциди та злочини проти людяності. Саме держава виконує ключову роль гаранта прав і свобод людини, які слугують базовими стандартами та орієнтирами суспільного розвитку. Через свої органи влади вона ухвалює рішення, що впливають на все населення, тому критично важливо, щоб ці рішення ґрунтувалися на принципі поваги до прав людини та сприяли їх реалізації для кожного громадянина [2].

Необхідно відзначити, що сутність, структура та функціонування держави завжди були й залишаються ключовими питаннями досліджень у національному та міжнародному правознавстві. Держава виступає не лише як суспільне явище, але й як соціальний феномен, що може проявлятися в різних іпостасях: як механізм примусу, як інструмент впливу потужних політичних сил і окремих особистостей, а також як інституція соціального спрямування, що має зобов'язання забезпечувати добробут населення країни. Важливо підкреслити, що держава є комплексним соціальним явищем, яке потребує всебічного аналізу з урахуванням конкретних історичних періодів та закономірностей їх розвитку. Як категорія спільноти, держава суттєво впливає на структуру і процеси громадянського суспільства, формує умови його життєдіяльності та забезпечує середовище для нормального існування й розвитку. В якості територіальної організації держава переходить від родоплемінних зв'язків до соціально-політичних відносин, формуючи структуру, що функціонує незалежно від етнічної, релігійної та соціальної приналежності громадян по всій території країни [3].

Просування до встановлення верховенства права та демократичних принципів управління в Україні неможливе без належного визнання прав і свобод людини. На жаль, відзначають Т. Дацюк, О. Крамаренко та О. Ткаченко, через комплекс обставин, проблематика прав людини не займає пріоритетного місця у вітчизняних реаліях. Недостатній економічний розвиток, нестабільність соціальної, політичної та правової систем, відсутність дієвої системи правової просвіти призводять до того, що більшість громадян мають обмежені знання про свої права, не володіють практичними навичками їх реалізації та не виявляють достатньої наполегливості щодо забезпечення поваги та дотримання цих прав з боку інших осіб та державних інституцій [3].

Країни, які не поважають права людини та нехтують фундаментальними свободами, робить висновок В. Кононенко, відзначає створюють загрозу для стабільного розвитку міжнародних відносин, ефективного міждержавного співробітництва, і в кінцевому підсумку – для міжнародного миру та безпеки. Існує двосторонній зв'язок між принципом поваги прав людини та безпекою на міжнародному й національному рівнях: держави, що систематично порушують права людини, частіше вдаються до агресивних дій, при цьому зовнішня агресія суперечить інтересам як самої держави-агресора, так і її громадян. Водночас покращення ситуації із захистом прав людини зменшує ймовірність агресивних воєнних дій. Навіть якщо окрема держава відмовляється дотримуватись принципів поваги до прав людини, це не применшує їхньої важливості для міжнародної та національної безпеки і не захищає таку державу від негативних наслідків, які неминуче настануть внаслідок такої відмови [4, с. 109].

При цьому, вірно вказує вчена О. Бунчук, принцип поваги прав людини є невіддільним від демократії та верховенства права. Включення цього принципу як базового в діяльності різних міжнародних організацій свідчить про тенденцію піднесення верховенства права на якісно вищий рівень, де в центрі стоїть повага до прав людини із забезпеченням гарантій їх захисту. Цей принцип визначає характер взаємодії міжнародно-правових і національних норм у сфері співробітництва в умовах, коли міжнародне право не тільки впливає на внутрішнє законодавство з питань прав людини, але й встановлює загальновизнані стандарти для держав, запроваджує міжнародні механізми захисту від порушень та безпосередньо регулює і гарантує всі елементи правового статусу особистості. У системі загальноправових принципів повага прав людини посідає одне з центральних місць і є основоположною для формування правової держави. Її сутність полягає у визнанні прав і свобод людини найвищою цінністю, забезпеченні їх державного захисту та сприянні повній реалізації, а також у неприпустимості їх порушення як державою, так і суспільством. Цей принцип функціонує в єдності з іншими принципами міжнародного права, причому їх протиставлення один одному є неприпустимим. У законодавстві демократичних держав принцип поваги прав людини займає центральне положення, виступаючи як основоположний і загальний принцип права з імперативним характером. Жодний закон не може суперечити цьому принципу. Серед інших принципів міжнародного права, таких як гуманізм, свобода, рівноправність, солідарність, демократія, толерантність, справедливість та недискримінація, повага прав людини посідає важливе місце, формуючи цілісну систему цінностей сучасного міжнародного правопорядку [5].

Отже, як бачимо, саме держава виступає головним гарантом прав і свобод людини, що базується на концепції «суспільного договору» та необхідності збалансування колективних та індивідуальних інтересів. Ця роль є багатоаспектною та фундаментальною для існування правової держави. Найперше, держава повинна формувати свою політику з пріоритетним урахуванням прав і свобод людини, оскільки відхід від цього підходу призводить до критичного дисбалансу, коли політичні цілі стають самоціллю, що, як демонструє історичний досвід, може мати катастрофічні наслідки у вигляді геноцидів та злочинів проти людяності.

Держава функціонує не лише як механізм примусу чи інструмент впливу, але й як соціальна інституція, що має зобов'язання забезпечувати добробут своїх громадян. Приймаючи рішення, що впливають на все населення, держава має керуватися принципом поваги до прав людини та створювати умови для їх реалізації кожним громадянином. Вона суттєво впливає на структуру і процеси громадянського суспільства, забезпечуючи середовище для його нормального існування й розвитку, та формує соціально-політичні відносини, що функціонують незалежно від етнічної, релігійної та соціальної приналежності громадян.

Принцип поваги прав людини є невіддільним від демократії та верховенства права, займаючи центральне місце в системі загальноправових принципів. Його сутність полягає у визнанні прав і свобод людини найвищою цінністю, забезпеченні їх державного захисту та сприянні повній реалізації, а також у неприпустимості їх порушення як державою, так і суспільством. У законодавстві демократичних держав цей принцип має імперативний характер, і жоден закон не може йому суперечити.

В рамках предмету нашого дослідження, відзначимо, у сучасному світі дедалі ширше застосовується концепція, згідно з якою бізнес має не лише отримувати прибуток, але й досягати соціальних цінностей та забезпечувати дотримання прав людини під час господарської діяльності. Ця концепція знайшла своє відображення як на міжнародному рівні, так і в національному законодавстві. Зокрема, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний сталого розвитку на період до 2030» визнає приватну підприємницьку, інвестиційну та інноваційну діяльність ключовим фактором підвищення продуктивності, забезпечення інклюзивного економічного зростання та створення робочих місць. Документ наголошує на важливості сприяння розвитку підприємницького сектору з одночасним захистом трудових прав і дотриманням екологічних та медичних стандартів відповідно до міжнародних норм, включаючи Керівні принципи з питань бізнесу та прав людини, стандарти Міжнародної організації праці, Конвенцію про права дитини та багатосторонні екологічні угоди. На національному рівні, вірно вказує А. Токунова, Україна також визнала цей пріоритет. Національна стратегія у сфері прав людини в параграфі 16 «Забезпечення дотримання прав людини в процесі ведення господарської діяльності» визначає проблему порушення прав людини суб'єктами господарювання в різних сферах: трудових відносинах, захисті персональних даних, захисті прав споживачів, охороні довкілля тощо. Стратегічною метою визначено впровадження суб'єктами господарювання підходу, заснованого на правах людини, та забезпечення доступу постраждалих від порушень до ефективних засобів правового захисту [6, с. 170].

Таким чином, відзначають Г. Гулевська та Л. Адашис, можемо констатувати формування виразної світової тенденції – на тлі загострення кризових явищ і появи нових викликів виникає

суспільний запит на справедливішу соціально-економічну модель глобального устрою. Ця модель ґрунтується на принципах солідарності та взаємодії заради антропоцентричного та екологічно орієнтованого розвитку, втілюючись у формі нового суспільного договору, де і державні інституції, і підприємницькі структури мають визначені зобов'язання та функціонують на засадах соціального партнерства. Ключову роль у популяризації концепції відповідального бізнесу в контексті прав людини та просуванні ідеї оновленого суспільного договору відіграють міжнародні організації різного типу (як урядові, так і неурядові), а також громадянське суспільство в цілому. Окреслені напрями розвитку актуалізують питання щодо функцій, значення та змістового наповнення правової системи у забезпеченні реалізації цього глобального суспільного запиту і потребують критичного переосмислення багатьох усталених принципів праворозуміння та правозастосування [7, с. 52].

Ці ж науковці акцентують увагу на тому, що одним із трендів еволюції міжнародної регламентації відповідальності бізнесу щодо прав людини є прагнення до запровадження більш обов'язкового правового регулювання. Проте, на думку вчених, виникає питання щодо практичної здійсненності та ефективності посилення юридичної обов'язковості міжнародних документів у цій сфері. На сьогодні саме підхід «м'якого права» дозволив привернути увагу до правозахисних аспектів у міжнародному економічному праві, визначити конкретні вимоги міжнародної спільноти щодо мінімізації потенційних негативних впливів діяльності транснаціональних корпорацій та інших підприємств і, що найважливіше, забезпечити активну участь представників бізнес-спільноти у вирішенні цих питань. У цьому контексті інструменти «soft law» виявляють свою особливу регуляторну цінність, а сама сфера може демонструвати приклад потенційно вищої результативності м'яко-правового регулювання, враховуючи, що його дієвість підкріплюється власною зацікавленістю бізнесу в імплементації концепції соціальної відповідальності [7, с. 57].

Для об'єднання професійних і громадських зусиль із впровадження сучасних стандартів забезпечення прав людини в бізнес-діяльності, Секретаріат Уповноваженого з прав людини разом із Центром перспективних досліджень і співробітництва з прав людини у сфері економіки Інституту економіко-правових досліджень НАН України та британським Ресурсним центром з питань бізнесу й прав людини організували в 2019 році Експертні консультації високого рівня. У заході взяли участь представники державних органів, бізнес-спільноти, академічних кіл, міжнародних організацій та громадянського суспільства. Під час консультацій були розглянуті дієві концептуальні та практичні підходи до інтеграції концепції «права людини в сфері бізнесу» в систематичну діяльність на загальнонаціональному рівні. За підсумками цих обговорень було ініційовано створення Міжсекторальної платформи експертів, діяльність якої спрямована на просування міжнародно визнаних стандартів поваги до прав людини у підприємницькій сфері для забезпечення гідного життя громадян [8, с. 7].

Висновки. Отже, аналіз взаємозв'язку між правами людини та діяльністю суб'єктів господарювання дозволяє зробити висновок про формування нової парадигми соціально-економічних відносин, за якої бізнес відіграє не лише економічну, але й соціальну роль. Сучасна концепція господарської діяльності передбачає, що суб'єкти господарювання повинні не тільки отримувати прибуток, але й досягати соціальних цінностей та забезпечувати дотримання прав людини. Це знайшло відображення як на міжнародному рівні (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний сталого розвитку на період до 2030», Керівні принципи з питань бізнесу та прав людини), так і у національному законодавстві України (Національна стратегія у сфері прав людини). Таким чином, формується новий суспільний договір, де і державні інституції, і підприємницькі структури мають визначені зобов'язання та функціонують на засадах соціального партнерства.

Особливістю регулювання відносин у сфері дотримання прав людини суб'єктами господарювання є тенденція до використання інструментів «м'якого права» (soft law), що виявляють особливу регуляторну цінність, оскільки забезпечують активну участь представників бізнес-спільноти у вирішенні правозахисних питань. Ефективність такого підходу підкріплюється власною зацікавленістю бізнесу в імплементації концепції соціальної відповідальності. Важливим кроком для України стало створення Міжсекторальної платформи експертів, діяльність якої спрямована на просування міжнародно визнаних стандартів поваги до прав людини у підприємницькій сфері. Для подальшого розвитку цього напрямку необхідно критичне переосмислення усталених принципів праворозуміння та правозастосування, а також консолідація зусиль держави, бізнесу та громадянського суспільства для формування антропоцентричної та екологічно орієнтованої моделі економічного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Deva, Surya. Guiding Principles on Business and Human Rights: Implications for Companies. SSRN Electronic Journal. 2012. doi:10.2139/ssrn.2083477.

2. Власюк В., Хорохонько О. Роль держави в сфері захисту прав людини: права — захищати, свободи — не займати. 7 лютого 2018. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/114688-rolderzhavi-v-sferi-zakhistu-prav-lyudini-prava-zakhischat-svobodi-ne-zaymati>.
3. Дацюк Т.К., Крамаренко О.М., Ткаченко О.М. Роль державотворення в утвердженні прав та свобод громадян в Україні. *Академічні візії*. 2023. Випуск 22. URL: <https://rep.dnuvs.ukr.education/server/api/core/bitstreams/ee6062ef-baed-4ffc-af1f-a77b22244df7/content>.
4. Кононенко В.П. Становлення принципу поваги прав людини в Європі, його зв'язок з міжнародною та національною безпекою. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 75. Ч. 1. 2023. С. 104–109.
5. Бунчук О. Юридизація принципу поваги прав людини. URL: <https://law.chnu.edu.ua/yurydyzatsiia-pryntsyru-povahy-prav-liudyny>.
6. Токунова А.В. Шляхи розвитку концепції бізнесу і прав людини в господарському законодавстві України. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. Випуск 6. 2022. С. 170–176.
7. Гулевська Г., Адашис Л. Концепція бізнесу та прав людини в контексті сучасних глобальних трендів. *Бізнес і права людини: перспектива нового суспільного договору*. № 1. 2021. С. 48–63.
8. Просування поваги прав людини у сфері бізнесу в контексті імплементації Цілей сталого розвитку в Україні: зб. наук.-практич. матер. / за наук. ред. В.А. Устименка. Київ: НАН України, Інститут економіко-правових досліджень, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, 2020. 248 с.
9. Белов Д.М., Белова М.В., Палапа Б.Б. Соціальне підприємництво: поняття та ознаки. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 75(1). Ч. 1. 2023. С. 149–155.
10. Громовчук М.В., Белов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3. 2022. С. 301–310.